

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

Aralık / December 2018, 22 (2): 833—858

**Çağdaş İslam Düşüncesi'nde Hilafet Anlayışları:
Muhammed Hamîdullah ve Yüksek Hilafet Konseyi**

Conceptions of Caliphate in Contemporary Islamic Thought:

Muhammad Hamîdullah and High Caliphate Council

Abdulkadir Macit

Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assistant Professor Dr., Kocaeli U, Fac of Theology, Siyer-i Nebi and Islamic History Department

Kocaeli, Turkey

abdulkadir.macit@kocaeli.edu.tr

orcid.org/0000-0002-5446-1924

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Temmuz / July 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 15 Eylül / September 2018

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Cilt / Volume: 22 **Sayı / Issue:** 2 **Sayfa / Pages:** 833—858

Atıf / Cite as: Macit, Abdulkadir. “Çağdaş İslam Düşüncesi'nde Hilafet Anlayışları: Muhammed Hamîdullah ve Yüksek Hilafet Konseyi [Conceptions of Caliphate in Contemporary Islamic Thought: Muhammad Hamîdullah and High Caliphate Council]”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/2 (December 2018): 833—858. <https://doi.org/10.18505/cuid.442823>

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. www.der-gipark.gov.tr/cuid

Conceptions of Caliphate in Contemporary Islamic Thought:

Muhammad Hamidullah and High Caliphate Council

Abstract: After the death of Prophet Muhammad (p.b.u.h), one of the most significant debated topics of Muslims was the institution of caliphate. This institution caused crucial argumentations through the ages from Abu Bakr to Abd-al-Majid who was the hundreth khalifa. Some prominent issues in that regard as follows: How khalifa comes to power, who becomes khalifa, whether he is descended from Quraysh or not, which kind of traits khalifa should have, and how khalifa should behave in certain circumstances. While these arguments were going on, caliphate was maintained based on the reign under some certain dynasties' responsibilities after the Rashidun (rightly guided) Caliphs. Umayyads, Abbasids and Ottoman Dynasties were the most well-known ones of these dynasties. Throughout history, even though caliphate passed in one another's hands among aforementioned dynasties, none of them did attempt to abolish this position. However, Turkish Muslims who became defeated with European occupation of non-western territories decided to abolish caliphate for the sake of modernization activities within the period of transition from imperialism to nation state. This decision brought about a trauma, which was much more critical than former argumentation around the position in Muslim world. Many congresses were organized in Islamic world in order to recover from this trauma. While this kind of quests were continuing, Muhammad Hamidullah proposed "High Caliphate Council" in relation to rearrangement of caliphate in accordance with the conditions of Islamic countries. This proposal offers an applicable model to today's modern nation states by establishing unity among them and leaving aside their conflicts and differences. This proposal offers a resolution of much-discussed matters of the position within the limits of principals. It also draws attention by showing a possibility of Islamic union in contemporary Islamic thought.

Summary: The matters of who undertakes the management of societies, how rulers come to power and in what manners the rulers maintain the management have been discussed throughout history. It is seen that rulers adopted kingdom as regime before the period of the Prophet Muhammad (p.b.u.h). There was also two-person management. The discussions about this matter were also seen around khalifas who were the rulers of Muslims after the death of Prophet Muhammad (p.b.u.h). Some debated issues in that regards as follows: Who becomes khalifa, how he is elected, which traits he should possess, and so on. Caliphate continued its existence despite the discussions until the first quarter of the 14th Hijra era. Abolition of caliphate was a trauma for Muslims undoubtedly. From Anatolia to Egypt and from India to the Balkans, many attempts were carried out to recover from this trauma. However, this matter was oversimplified in the conditions of that period since it became a topic which was hushed over in just congresses and conventions.

One of the people who wrote on this topic, which maintains its vitality even today was Muhammad Hamidullah. He was an important Islamic scholar, a lawyer and a historian in Indian geography. Hamidullah did deal caliphate by indicating its history broadly. The distinctive feature of Hamidullah from others who wrote on this topic is that he also presented a considerable offer to solve the matter. In this sense, Hamidullah experienced the trauma in his own life as all muslims did it with the abolition of caliphate. Hence he mentioned this matter in his writings in the mood of care and dignity of a scientist and also in feeling of a heartbroken muslim.

Hamidullah made clear that the method of election of the ruler differed throughout history. Indeed, the verses of Holy Qur'an, the applications of the Prophet Muhammad (p.b.u.h) and the differences of Four Great Chaliphs on coming to power testified this claim. According to Hamidullah, it is quite normal that the method of regime can vary according to the conditions of societies. He recommended acting based on timeless rules rather than the changes that vary according to conditions and places. He also stated that the regime which Islam approves is a combination of kingdom and democracy in his lines dealing with methods of regime. To him, kingdom is the method of regime of empire. Empire is the regime in which various nationalities live together with all their differences and interact with one another intensely and in which the rulers rule over wide borders. On the other hand, Islamic world lost its edges of empire, changed its regime and divided to nation states after the decline of the Ottoman Empire and Mughal Empire which were established by Muslims. On the contrary, westerners attempted to establish a head empire several times after building nation states in Europe. Some of them are UN, NATO, EU, to name but a few.

In our opinion, in the transition process of Muslim rulers from empire to nation state, Hamidullah made an offer to accomodate Islamic law in state law, Islamic politic and administrative principles in politics and administration practices, Islamic education system in education system, and principles of Islamic economics in economic decisions of government using the Prophet Muhammad's life as a base. He also explained to Muslims that the method of regime can be changed and the essential matter is to apply Islamic management principles in such a new situation. He played a role in clearing the way for Muslims by indicating that the method of Islamic regime can be changed according to conditions but the principles of Islam are unalterable. To the writer of these lines, Hamidullah intimates that it is not so true to stick to the form of the process in Muslim territories in which a compulsory transition from the empires or multinational social structures to the nation state structures have been experienced for the last two ages. However, the first matter to dwell on should be whether the ruler of the government behaves in accordance with the principles of Islam or not. To Hamidullah, the second matter is that even though Muslim countries had to enter in the process of becoming nation states, Muslims should make an effort to establish supra-state associations as required by Islam. In this respect, Hamidullah's proposal is "High Caliphate Council".

This council is a considerable offer presented to Muslim countries in the age when a universal caliphate is not possible and Muslims head towards a unified state form all over the world. Today, this offer recommends countries of which great majority is Muslims and in which Muslims are minority to meet on a common ground rather than conflict because of differences among them. The High Caliphate Council is an institute consists of presidents or hereditary administrators as leading and regular members and so it avoids regional competition. It is established by Muslim presidents who shares the chair alternately. Based on this, all Muslim presidents play a role altogether in this council without need to be Sunni, Shia, or from Quraysh.

The High Caliphate Council is a reflection of a dream, which started a century and half a century ago but is required more today. It is also a reflection of the discourse of "Islamic Union" in Contemporary Islamic Thought. The Caliphate Council and International Islamic Legists' Association, which is the first practical step of the council can be seen as the theory of a new world order

based on the unity principle of Islam. Hamidullah does not consider this order not only in the range of belief but also with the aim of institutionalizing 'ijmā (consensus of Islamic legists) and qiyās (legal analogy). He stated that International Islamic Legists' Association, which is a scientific institution could not be established beforetime by Muslims spread on three continents due to lacking of communication among them. However, thanks to today's possibilities, the establishment of such association is easier today. Hamidullah found dynamic solutions such these two institutions for the realization of caliphate, which is a religious necessity . He marked an era for Muslims in the period of time when they are on a quest.

Keywords: History of Islam, Muhammad Hamidullah, Caliphate, High Caliphate Council, International Islamic Legists' Association

Çağdaş İslam Düşüncesi'nde Hilafet Anlayışları:

Muhammed Hamidullah ve Yüksek Hilafet Konseyi

Öz: Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların en önemli gündemlerinden birisi hilafet müessesesi olmuştur. Bu müessese Hz. Ebubekir'den yüzüncü halife Abdulmecid'e kadar geçen asırlar içerisinde çok ciddi tartışmalara kaynaklık etmiştir. Bunlar arasında belli başlıları; Halifenin yönetime nasıl geleceği, kimin halife olacağı, Kureyş soyundan olup olmayacağı, halifenin hangi hususiyetlere sahip olacağı, halifenin nelere göre hareket edeceği olmuştur. Elbette bu tartışmalar devam ederken halifelik, dört halife sonrasında belirli hanedanların uhdelelerinde saltanata dayalı bir şekilde sürdürülmüştür. Ümeyyeoğulları, Abbasoğulları ve Osmanoğulları bu hanedanların en meşhurlarıdır. Halifelik, tarih boyunca mezkûr hanedanlar arasında el değiştirirse de hiçbiri bu makamın ortadan kaldırılması hususunda bir girişimde bulunmaya yeltenmemiştir. Ancak Avrupa'nın batı dışı dünyayı işgali ile mağlup hale gelen Türkiye Müslümanları, imparatorluktan ulus-devlete geçtikleri süreçte uygulanan modernleşme faaliyetlerinde hilafetin ilgası gibi çok ciddi bir karara imza atmışlardır. Bu karar, İslam coğrafyasında daha önce hilafete dair gerçekleşen tartışmaların çok daha üzerinde bir travma husule getirmiştir. Bu travmanın aşılması hususunda Müslümanlar İslam dünyasının pek çok yerinde kongreler ile bir arayış içinde olmuşlardır. Muhammed Hamidullah, bu arayışların devam ettiği son asırda İslam ülkelerinin içinde bulunduğu şartlara münasip hilafetin yeniden ihdas edilmesi hususunda Yüksek Hilafet Konseyi adında önemli bir teklifte bulunmaktadır. Ulus-devletler halinde bulunan İslam ülkelerinin aralarındaki ihtilafların arka plana atılacağı, ittifadın sağlanmasında önemli bir adım teşkil edecek olan bu teklif, mevcut şartlarda uygulanabilir bir teklif olarak varlığını sürdürmektedir. İddia edilen bu teklif, halifelik mevzusunda tefrika oluşturacak şekilde asırlardır tartışılmalan meseleleri ilkeler çerçevesinde çözüme kavuşturmaktadır. Ayrıca Çağdaş İslam Düşüncesi'nde ittifad-ı İslam anlayışına zemin oluşturacak bir mahiyet arzemesi ile de dikkatleri celbetmektedir.

Özet: Toplumların yönetimini kimlerin üstleneceği, yöneticilerin yönetime nasıl geleceği ve hangi şekilde yönetimlerini sürdürecekleri mevzusu tarih boyunca tartışılmalanmıştır. Ancak Hz. Peygamber öncesinde yöneticilerin genel olarak krallık şeklinde bir yönetim şekli benimsedikleri görülmektedir. Bunun yanında aynı anda çift kişinin yönetimi de olmuştur. Bu konudaki tartışmalar Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların yöneticisi olan halifeler hususunda da yaşanmıştır. Örneğin; halife kim olacak, nasıl seçilecek, hangi özellikleri haiz olacak vs. bu

tartışmalar arasındadır. Bu tartışmalar içerisinde halifelik 14. (XX.) asrın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür. Şüphesiz hilafetin ilgası Müslümanların yaşadığı en büyük travmalarından birisi olmuştur. Bu travmayı ortadan kaldırma konusunda Anadolu'dan Mısır'a, Hindistan'dan Balkanlar'a kadar pek çok teşebbüs gerçekleştirilmiştir. Ancak dönemin şartlarında bu mevzu sadece kongrelerde ve toplantılarda konuşulan bir konuma indirgenmiştir.

Bugün de hayatietini devam ettiren bu konu hususunda son dönemlerde yazılar kaleme alan şahıslardan birisi Hint coğrafyasının en önemli İslam âlimlerinden, hukukçu ve tarihçilerinden olan Muhammed Hamîdullah'tır. Hamîdullah, tarihçesini de aktararak hilafeti enine boyuna ele almıştır. Hamîdullah'ı, bu konuda yazan diğer şahıslardan ayıran en temel özellik meselenin çözümüne dair çok ciddi bir teklifi de sunmuş olmasıdır. Bu bağlamda hilafetin ilgası ile tüm Müslümanların yaşadığı travmayı bizzat kendi hayatında da yaşayan Hamîdullah, bir bilim adamı dik-kati ve ciddiyeti, aynı zamanda dertli bir Müslüman hissiyatı içerisinde bu meselenin halli hususunda tüm eserlerinde kalem oynatmıştır.

Hamîdullah, hilafet ile ilgili olarak tarih boyunca yöneticinin seçilme şeklinin değişiklik gösterdiğini aşikâr hale getirmiştir. Nitekim Kuran-ı Kerim'deki ayetler, Peygamberimizin uygulamaları ve Hülefâ-i Râşidîn'in yönetime gelmelerindeki farklılıkları buna şahadet ettirmektedir. Hamîdullah'a göre toplumların içinde bulunduğu duruma göre yönetim şeklinin değişimi kadar doğal bir durum yoktur. Hamîdullah, bu durumun idraki içerisinde şartlara ve mekanlara göre gerçekleşen değişimden ziyade değişmeyen esaslara göre hareket edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca yönetim şekillerini ele aldığı satırlarda İslam'ın münasip gördüğü yönetim şeklinin sanki krallık ile seçime dayalı bir yönetim şekli karışımı olduğunu belirtmektedir. O'na göre krallık, imparatorluğun yönetim şeklidir. İmparatorluk, içerisinde çok çeşitli milletlerin bütün farklılıkları ile bir arada yaşadığı ve yoğun etkileşim halinde olduğu, yöneticinin geniş sınırlar üzerinde hükümler olduğu bir yönetim şeklidir. Ancak İslam âlemi, Müslümanların teşkil ettiği son imparatorluklar olan Babürlü ve Osmanlıların yıkılması sonrasında ulus-devlete dönüşerek imparatorluk özelliğini yitirmiştir. Tersine Avrupa'da ulus-devletlerin kurulması sonrasında Batılılar, çatı bir imparatorluk kurmak üzere pek çok teşebbüste bulunmuştur. Bunlar arasında BM, NATO, AB vb. ilk olarak zikredilebilir.

Kanaatimize göre Hamîdullah, Müslüman yöneticilere, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde devletin hukukunda İslam Hukuku'nu, siyaset ve idare uygulamalarında İslam'ın siyasi ve idari ilkelerini, eğitim sisteminde İslam eğitim sistemini, iktisadi kararlarında ise İslam iktisadının ilkelerini Hz. Peygamber'in örneğini merkeze alarak inşa etmelerini teklif etmektedir. Diğer taraftan Müslümanlara yüzleştikleri bu yeni durum karşısında yönetim şeklinin değişebileceğini, aslolanın ise İslam yönetim esaslarının uygulanması olduğunu izah etmektedir. Bu hususta şartlar çerçevesinde İslam yönetim şeklinin değişebileceğini ancak esaslarının asla değişmeyeceğini belirterek İslam ülkelerinin önünü açan bir rol üstlenmektedir. Bu satırların yazarına göre, Hamîdullah, son iki asırda imparatorluk veya çokuluslu toplumsal yapılardan ulus-devlet yapısına doğru zorunlu bir geçişin yaşandığı İslam topraklarında bu sürecin şekline takılmanın doğru olmadığını ima etmektedir. Ancak üzerinde durulması gereken ilk husus, devlet yöneticisinin İslam'ın esaslarına göre davranıp davranmadığı noktasındadır. Hamîdullah'a göre, ikinci husus, İslam ülkeleri ulus-devlet sürecine girmek zorunda kalmış olsa da Müslümanlar İslam'ın

arzu ettiği şekilde ulus devletler üstü birliklerin tesisine yönelik gayret etmelidir. Hamîdullah'ın bu husustaki teklifi ise Yüksek Hilafet Konseyi'dir.

Bu konsey, evrensel bir halifeliğin mevcut olmadığı ancak Müslümanların tüm dünyada “tek bir devlet formu”na doğru yöneldiği asrımızda Müslüman ülkelerin önlerine sunulan önemli bir tekliftir. Bu teklif günümüzde nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelere ve hatta Müslümanların azınlık konumunda olduğu ülkelere farklılıklar sebebiyle çatışmak yerine ortak paydayı büyütme teklifini sunmaktadır. Yüksek Hilafet Konseyi, bölgesel rekabetlerden ve alınganlıklardan kaçınılarak esas ve temel üyeler olarak Cumhurbaşkanları veya tevarüs yoluyla gelen idareciler tarafından temsil edilen devrin Müslüman devlet başkanlarının bir araya gelerek oluşturacağı ve bir sene sıra ile (münavebeli) başkanlık edecekleri bir müessesedir. Bu münavebeden hareketle konseyde Sünnî, Şîî, Kureyşî ve Kureyş soyundan olmayan bütün Müslüman devlet başkanları birlikte yer alabilecektir.

Yüksek Hilafet Konseyi, esasen bir buçuk asır öncesinden başlayarak günümüzde ihtiyacı daha çok hissedilen bir idealin, Çağdaş İslam Düşüncesi'nde ise “İttihad-ı İslam” şeklinde ifade edilen bir söylemin yansımasıdır. Hamîdullah'ın bu maksatla telaffuz ettiği Hilafet Konseyi'ni ve ilk pratik adımı olan Uluslararası Fakihler Cemiyeti'ni İslam'ın ittihad ilkesine dayalı bir dünya düzeni teorisi ve teklifi olarak görebiliriz. Hamîdullah, bu düzeni sadece inanç düzleminde düşünmemekte, ayrıca icma ve kıyasın kurumsallaştırılmasını gündem etmektedir. Hamîdullah'a göre, ilmi bir kurumsallaşma olan Uluslararası Fakihler Cemiyeti, üç kıtaya yayılmış olan Müslümanların daha önce iletişim zorluklarından dolayı gerçekleştiremediği ancak bugünün imkanları ile organize etmenin daha kolay olduğu bir kurumdur. Bu iki kurum sayesinde Hamîdullah, Müslümanlar için dini bir ihtiyaç ve zaruret olan hilafetin tahakkuku için dinamik çözümler üretmekte ve Müslümanların iki asırdır bir arayış içine girdikleri bir zaman diliminde Müslüman ülkeler için bir çıkış açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Muhammed Hamîdullah, Hilafet, Yüksek Hilafet Konseyi, Uluslararası Fakihler Cemiyeti

GİRİŞ

İslam dünyası V. (XI.) asrın sonlarından başlayarak VII. (XIII.) asrın sonlarına kadar önce Haçlıların daha sonra Moğolların yıkıcı ve yakıcı işgali ile karşılaşmış, ancak bu işgallerden gerekli dersleri çıkararak daha sonra güçlü merkezi devletler kurmuştur. Osmanlılar ve Babürlülere bunun tipik iki örneğidir. Avrupalı devletlerin Batı dışı toplumları XII. (XVIII.) asırda başlayıp XIII. (XIX.) asırda zirveye çıkardığı işgalden, önce 1857'de Hindistan'ın işgali ile Babürlülere, daha sonra 1918 tarihinde ise İstanbul'un işgali ile Osmanlılar müstağni kalamamıştır. Burada hususens tasrih etmek gerekir ki, hilafet merkezinin işgali tüm dünya Müslümanları için çok sarsıcı olmuştur. Netice itibariyle Hilafet topraklarının ve İslam coğrafyasının neredeyse bütünüyle işgali, İslam dünyasını tarih boyunca karşılaşmadığı ölçüde ciddi bir buhranla karşı karşıya bırakmıştır. Bu yüzden son iki asır, bu büyük krizin nasıl aşılabileceği yönündeki arayışlarla temsil edilir. Açıkça görünen o ki, dünyanın her yerindeki Müslümanlar, tüm ihtişamına rağmen siyasi otoritelerini kaybeden Osmanlılar ve Babürlülere sonrasında ilga edilmek ile karşı karşıya kalan hilafetin yeniden ihdası ve İttihad-ı İslam'ın tesisine için mücadele etmek durumunda kalmıştır.

1. HİLAFETİN İLGASI

Osmanlı Devleti'nin imparatorluktan ulus-devlete geçi(rili)şi neticesinde ortaya çıkan yönetim değişikliği ile yeni kurulan cumhuriyet meclislerinden ilki aynı zamanda Osmanlı Meclis-i Mebusan üyelerinin önemli bir kısmını içinde barındırmaktadır. Bu bakımdan I. Meclis, ülkenin temsil çeşitliliği açısından hayli zengin bir görünüm arz etmektedir. Ancak bu durum kısa sürmüştür. II. Meclis'in kurulması ile 3 Mart 1924'ten 1928'e kadar mecliste yoğun ve köklü değişiklikler yapılmıştır. Bunlar arasında Halifeliğin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat ve Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin ilgası dikkate şayandır. Bundan sonra siyaset, eğitim ve hukuk başta olmak üzere her alanda ulus-devletin kontrolünde bir süreç yaşanmıştır.

İsmail Kara'nın ifadesiyle *Milli Şef* veya *Tek Partili Yıllar* olan bu dönemde yapılan mezkûr değişiklikler ile İslam dini siyasi ve sosyal fonksiyonları itibariyle olabildiğince azaltılmış, zayıflatılmış hatta kontrol altına alınmıştır. Diğer taraftan dinden de vazgeçilmemiştir. Nitekim bu toplumun bir gerçeği olduğunu öngörerek Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) kurulmuş, tefsir, meal ve hadis külliyyatı yazdırılarak dağıtılmıştır. Kara'ya göre bu dönemden itibaren din ile ilgili olan bütün meseleler hem mevzuat hem de uygulama ile "muğlak" ve "müphem" bırakılmıştır. Bu durum ise Müslümanlar için hem bir "problem" oluşturmuş hem de bir "imkân" alanı bırakmıştır. Buna temsil gücü yüksek bir örnek olarak hilafeti verebiliriz. Nitekim hilafetin yetkileri ve imtiyazları Büyük Millet Meclisi'ne devredilmiş, meclise mündemiç bir halde ilga edilmiştir. Kara'ya göre bu sayede "yeni devlet, yönetici kişiler ve kurumlar düzeyinde kendini bir şekilde din ekseninde açıklama ve konumlandırma bağlarından soymuş, soyutlamıştır. Bu hadise yalnızca iç siyasi bünyeye getirilen bir düzenleme değil, aynı zamanda Türkiye'nin dış dünyada, uluslararası ilişkilerde hangi kimlikle ve ne şekilde yer almaya yöneldiğini de tayin etmiştir. Türkiye'nin İslam dünyasından gerçek kopuşunun tarihi de burada noktalanmıştır; belki de bir daha geri dönüşü olmayacak şekilde düşünülerek."¹ Üzerinde duracağımız Muhammed Hamîdullah (ö. 2002) da ne bu yetkinin ne de imtiyazların daha sonra meclis tarafından istenilmediğini ve kullanılmadığını belirterek,² Kara'nın ifadesini destekleyecektir.

2. HİLAFETİN İLGASI KARŞISINDA ÇÖZÜM ARAYIŞLARI: HİLAFET HAREKETLERİ VE İSLAM KONGRELERİ

2.1. Anadolu'daki Arayışlar

Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayarak cumhuriyet döneminde zirveye çıkan bu değişiklikler karşısında zuhur eden İslamcı siyaset düşünürleri, acil meseleler listesinde (hatta bu listenin başında) Osmanlı devletinin kurtarılması bahsini görmüşlerdir. İttihad-ı İslam adını verdikleri Müslümanların siyasi birliği, Mehmet Ali Büyükkara'ya göre İslamcıların İslam âleminin geri kalışının ve sömürgecilerin istilasının önlenmesinde en önemli çare olarak görülmektedir. II. Abdülhamid bunu devlet politikası haline getirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı padişahının ümmetin halifesi olduğunu, İslam ülkelerinin maddi ve manevi desteklerini halifeye vermeleri neticesinde emperyalist güçler karşısında ayakta kalılabileceğini savunmuştur.³ Hatırlanacağı üzere İslamcı

¹ İsmail Kara, *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 187-197.

² Muhammed Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, trc. Cemal Aydın (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 177.

³ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmi Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 27.

siyaset düşünürlerinin arka planında Osmanlı'nın 1870'li yıllarında İttihad-ı İslam adı altında hakim siyasi düşüncesi vardır. Mustafa Sabri Efendi'nin de (ö. 1954) mensubu olduğu bu düşünce/hareket daha sonra *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *Beyanu'l-Hak*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* gibi dergilerde bir araya gelen Said Halim Paşa (ö. 1921), Şehbenderzâde Ahmed Hilmî (ö. 1914), Şeyhülislam Musa Kazım (ö. 1920), Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934), Mehmed Akif Ersoy (ö. 1936), Said Nursi (ö. 1960), Elmalılı Hamdi Efendi (ö. 1942), Aksekili Ahmed Hamdi (ö. 1951) gibi isimler etrafında başlatılıp geliştirilmiştir.⁴

İslamcı siyaset düşünürlerinin bu istikameti özellikle de başında “halife”nin olduğu düşünülürken hayli isabetli olmuştur. Zira hilafetin kaldırılmasıyla Müslümanların nasıl bir savrulmaya duçar olduğunu gördüğümüz bu günden geriye doğru bakıldığında bu durum apaçık görülmektedir. Hilafetin yeni meclis tarafından ilgası Müslümanları çok ciddi sorunlar ile yüzleşmek zorunda bırakmıştır.⁵

2.2. Mısır'daki Arayışlar

Ülkemizde mevzubahis ettiğimiz değişiklikler olurken dünyanın diğer coğrafyalarında da benzer yüzleşmelerin yaşandığını gözlemlemekteyiz. Aynı dönemde İslam dünyasının geri kalanı da işgal altındadır. Elbette Müslümanların bu işgaller karşısında verdikleri varoluş mücadelesi farklı farklı olmuştur. Anadolu toprakları dışında bulunan isimlere baktığımızda aynı dönemde hilafetin yeniden tesis edilmesi ve İttihad-ı İslam başta olmak üzere benzer hedefler ile mücadele ettiklerini görmekteyiz. Örneğin; Mısır'daki Müslümanlar da Osmanlı taraftarı olmalarına rağmen Osmanlı idaresinin ortadan kalkması üzerine kendi başlarının çaresine bakmaya başlamışlardır. Bu mahiyet itibarıyla Cemaleddin Efgânî (ö. 1897), İttihad-ı İslam idealini din bağı, hac ibadeti ve hilafet müessesesi olmak üzere üç unsura dayandırmakta ve bu unsurlardan hilafet kurumunun, bu birliğin yegâne otorite mercii olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ancak hilafet, ümmetin katılımı ve meşveret esası ile yürütülmeli, mutlakiyet bırakılarak meşrutiyete geçilmelidir. Anlaşıldığı kadarıyla Efgani, ayrıştırıcı milliyetçi eğilimlerden uzak, din bağına güçlendiren müspet milli anlayışlardan yana olarak Mekke ve Medine'nin İslam Birliği'nin manevi merkezleri olarak görülmesini ve hilafetin meşrutî bir zeminde yürütülmesini talep etmektedir.⁶

Burada, konumuza ışık tutması için diğer bir Mısırlı âlim olan Reşit Rıza'nın da (ö. 1935) görüşlerine değinmemiz gerekmektedir. Rıza, 3 Mart 1924'te gerçekleşen Hilafetin ilgası ile formalite bile olsa Müslümanların başsız kaldığını vurgulamış, bu dönemde hilafetin kimler tarafından temsil edilebileceğine dair üç unsurun görünürde olduğunu belirterek onları şöyle sıralamıştır: 1. Osmanlı halifeliği, 2. Hilafetin Kureyşîliği bağlamında Kureyş'ten bir halifenin seçilmesi, 3.

⁴ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık* (İstanbul: Yeni Şafak Kitaplığı, 1995), 26-28; Büyükkara, *Çağdaş İslâmi Akımlar*, 39.

⁵ Bu hususta detaylı bilgi için bk. Elmalılı Hamdi Yazır, “Müslümanlık Mâni-i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkidir”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, ed. A. Cüneyt Köksal, Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 261-262; Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arkaplanı*, trc. Oktay Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998); Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003); İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi/Metinler-Kişiler* (İstanbul: Risale Yayınları, 1986); Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 12.

⁶ Hayrettin Karaman, “Efgânî, Cemaleddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 462-463.

Yemenli Zeydi imamın seçilmesi. Ancak Rıza'ya göre şartlar müsait olmadığı için üçüncüsünün seçilmesi mümkün değildir. Rıza, bahsettiği yönetim modelleri arasında o dönemde belirli tartışmalar olsa da Osmanlı idaresinin devam etmesinin ümmetin yararına olduğunu, zaten Osmanlılar dışında bir alternatifin gözükmediğini zikretmiş ve yeniden ihdas edilmesi gereken Osmanlı halifesine bağlanmanın zorunluluğunu dile getirmiştir. Ancak hilafetin kaldırılması üzerine o, hilafet konusunda geçici uzlaşmalara gidilebileceğini belirterek Arapların, Türklerin, Kürtlerin birlikte yaşadığı tarafsız bir bölgede bütün İslam ülkelerinin tanıdığı bir hilafet modelinin tesis edilebileceğini savunmuştur.⁷

Eğer muhakkak söylemek gerekirse, Mısır'da bu görüşlerin ve Türkiye'de Hilafetin ilgasının da etkisi ile, 1928'de İhvan-ı Müslimîn hareketinin kuruluşunun ardında bir cihetten mezkur ilganın olduğunu ifade edilebiliriz. Malum olduğu üzere İhvan-ı Müslimîn, batı karşısında İslam dünyasında kurulan ilk örgütlü yapıdır. Kuruluş gayelerinden birisi hilafetin ilgası üzerine Müslüman âlemin içinde bulunduğu başsızlık durumudur. Bu yüzden İhvan'a göre öncelikle dini ve ahlaki değerlerin hayata geçirilmesi için İslamî bir devletin kurulması, sonra hilafetin yeniden tesisi yoluyla İslam birliğinin sağlanması gerekmektedir.⁸ Esasında bu ve benzeri yapılar, imparatorluk çağının kapanarak ulus devlet çağının meydana getirdiği değişiklikler neticesinde klasik İslami toplumsal bağın koptuğu yerde İslam'ı sürdürme mücadelesinin merkezleridir.

2.3. Hindistan'daki Arayışlar

Halifelik karşı karşıya kaldığı mezkûr ilga sonrasında İslam dünyasının muhtelif yerlerinde Hilafet Kongreleri düzenlenmiştir. Örneğin; 1919 yılının son aylarında Hindistan'da, 1924'te Hicaz'da, 13 Mayıs 1926'de Kahire'de, dahası Necef, Ankara, Kudüs'te toplanan mezkûr kongreler dikkat çekicidir. Bunlar arasında özellikle Hindistan'da kurulan Hint Hilafet Hareketi'nin düzenlediği kongreleri⁹ ve Anadolu'ya gönderdikleri yardımları¹⁰ vurgulamamız gerekmektedir. Bu kongreleri biraz şaşkınlık ile değerlendiren Toynbee (ö. 1975), Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin Osmanlı hilafetini ilga ettiğinde, Vehhâbîlerin de Hâşimî hanedanını Hicaz'dan sürdürdüğünde İslam âleminin buna umumi tepkisinin süregelen İslami metot olan cihad ilanı yerine, meselenin modern bir Batı metodu ile yani milletlerarası bir konferansta görüşülmesi şeklinde tezahür ettiğini belirtmektedir. O'na göre, siyasete bakıştaki bu değişiklik mühim, ancak sosyal ve kültürel sahalardaki değişimler kadar ehemmiyetli olmamıştır.¹¹

⁷ Reşîd Rıza, *el Hilâfe Evi'l-İmâmetu'l-'Uzmâ* (Kahire: Matba'atu'l-Menâr, 1922), 30-50; M. Said Özervarlı, "Reşîd Rıza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 16-17.

⁸ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 163-164.

⁹ Hint altkıtasındaki hilafet hareketleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. K. Kemal Aziz, *Hint Hilafet Hareketi, Belgelerle (1915-1933)*, trc. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Mahya Yayınları, 2014); Azmi Özcan, "Hindistan Hilâfet Hareketi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 108-109; Ramazan Yıldırım, *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016).

¹⁰ Turan Kışlakçı, *Çağa İz Bırakan Önderler: Mevdudi* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2007), 33-35; Arnold J. Toynbee, *1920'lerde Türkiye -Hilafetin İlgası-*, trc. Hasan Aktaş (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), 70.

¹¹ Toynbee, *1920'lerde Türkiye*, 38.

3. SÜRGÜNDEKİ ÂLİM MUHAMMED HAMİDULLAH

Hint coğrafyasının en önemli İslam âlimlerinden, hukukçu ve tarihçilerinden birisi olan Muhammed Hamîdullah'ın dünyaya geldiği tarih, önceki satırlarda değindiğimiz üzere son asırda Hindistan'da hükümran olan Babürlüler'in çöküşüyle birlikte Hint Müslümanlarının yönetimden uzaklaştırıldığı ve Hint coğrafyasındaki toprakların neredeyse tamamının İngiliz işgaline maruz kaldığı bir zaman dilimidir. Neredeyse Batı dışı tüm toplumların işgal yaşadığı bu zaman diliminde Hamîdullah, ömrünün sonuna kadar "Haymatlos" (Vatansız) sıfatıyla özel olarak Haydarâbâd'ın esasında tüm Müslüman ülkelerin bağımsızlığı için mücadelesini sürdürmüş, o kadar ki bir gün Haydarâbâd'ın bağımsızlığını kazanacağı ümidiyle başka ülkenin vatandaşlığını dahi kabul etmemiştir. Arayışlar Çağı'nın¹² birkaç prototip aliminden birisi olan Hamîdullah, başta Haydarâbâd olmak üzere tüm İslam aleminin bu krizin aşılmasında ve bağımsızlığını kazanan İslam ülkelerinin yeniden teşekkülünde özellikle ilmi çalışmalar ile çok aktif roller üstlenmiştir.¹³

Hamîdullah'ın üstlendiği rollerden birisi daha önce imparatorluk iken ulus devlete evrilen İslam ülkelerinin yeni durum ile karşılaştıklarında yaşadıkları sancılı geçişe dair çözümler üretmesidir. Bu süreçte devlet aygıtını yönetenler çoğunlukla *Avrupa'ya göre* (muhafazakâr modernleşme çabaları) veya *Avrupa için* (batacık modernleşme çabaları) olmak üzere batılılaşmacı akımlar üzerinden devleti yönetmeye çalışmışlardır. Ancak Hamîdullah, ne Avrupa'ya göre ne de Avrupa için tavır almaktan ziyade kendi tecrübelerinden ve birikimlerinden beslenerek Avrupa'yı da insanlığın tecrübelerinden bir tecrübe olarak görerek İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı meydan okumalar karşısında İslam'ın temel esasları ve Hz. Peygamberin en güzel örneği (üsve-i hasene) merkezinde meseleleri yeniden ele almaya gayret göstermiştir. Hamîdullah madalyonun bir yüzü olarak Müslüman yöneticilerin imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde devletin hukukunda İslam Hukuku'nu, siyaset ve idare uygulamalarında İslam'ın siyasi ve idari ilkelerini, eğitim sisteminde İslam eğitim sistemini, iktisadi kararlarında ise İslam İktisadı'nın ilkelerini merkeze alarak yönetimlerini inşa etmelerini teklif etmektedir. Diğer taraftan yöneticilere yüzleştikleri bu yeni durum karşısında yönetim şeklinin değişebileceğini aslolanın ise İslam yönetim esaslarının uygulanması gerektiğini izah etmektedir. Bu hususta şartlar çerçevesinde İslam yönetim şeklinin değişebileceğini ancak esaslarının asla değişmeyeceğini belirterek, esasında hukukçu kimliğiyle içtihad ederek, İslam ülkelerinin önünü açıcı bir rol üstlenmektedir. Madalyonun diğer tarafına intikal ettiğimizde ise Hamîdullah, Avrupalı yöneticiler için ne Kapitalizm'in ne Sosyalizm'in ne de ulus-devlet sürecinin kendileri başta olmak üzere tüm insanlık için münasip olmadığını, dolayısıyla İslam Peygamberi'nin örneği ve İslam'ın müttekâmil sistemine ayak uydurmaları gerektiğini ilmi çalışmalar ile ortaya koymaktadır.¹⁴

¹² Arayışlar Çağı, İslâm düşünce geleneğinin dönemlendirme teklifinin 13. (XIX.) ve 14. (XX.) asrını ihtiva etmektedir. Bu hususta bk. İbrahim Halil Üçer, (ed.), *İslâm Düşünce Atlası* (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 360.

¹³ İsmail Kara, "Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamîdullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri", *Hayati, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamîdullah Sempozyumu Bildirileri* (Bursa, 18-19 Kasım 2005), (Bursa: Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 73-126.

¹⁴ Abdulkadir Macit, "Çağdaş İslâm Tarihçiliği ve Muhammed Hamîdullah", *Dünyada Tarihçilik Dönemler/Okullar/ Yaklaşımlar ve Tarihçiler*, ed. Ahmet Şimşek (İstanbul: Pegem Akademi, 2017), 326-327.

3.1. HAMİDULLAH'A GÖRE İSLAM'IN YÖNETİM ANLAYIŞI

Hız. Peygamberin ahirete irtihalinden sonra siyasi konumunun temsili ve devamı hilafet müessesesi ile mümkün olmuştur. Bu müessese özellikle Hülefâ-i Râşidîn döneminde kendine mahsus özellikler ile monarşi, oligarşi ve demokrasi rejimlerinin hiçbirine tam anlamıyla uymamakla tebellür etmiştir.¹⁵ Hamîdullah'a göre İslam devletinin yönetiminde şekil değil nitelik ve işleyiş esastır. Bu anlamda İslam'da monarşi, demokrasi, saltanat vb. yönetim şekilleri için bir sınırlama söz konusu değildir. Esasen yönetim sisteminden önce yöneticilerin yönetim anlayışı ve nitelikleri belirleyicidir. Bu hususta Hamîdullah'ın şu cümlesi dikkat çekicidir: "İyi bir yönetim esasında yöneticinin karakterine dayanır."¹⁶ Bu sözü doğrultusunda iyi bir yöneticinin diktatör dahi olsa avam tarafından seve seve kabul göreceğini, şayet bir müstebid ise sırf cumhurbaşkanı dahi olsa kabul edilmesinin şart olmadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda vurgulanması gereken husus hangi yönetim sisteminin uygulandığından ziyade yöneticilerin sahip olmaları gereken donanım ve niteliktir. Hamîdullah, idare sisteminin belirlenmesinde devlet adamının hangi vasıfları haiz olması gerektiğinin altını çizmenin yanı sıra toplumun ihtiyaç ve taleplerinin de dikkate alınarak hareket edilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Burada söylenmesi gerekli olan husus bugün İslam dünyasında saltanata, demokrasiye veya askeri bir sisteme dayalı olan yönetim şekillerinin bulunduğuudur. Bu yönetimler Müslümanlardan kimilerinin gönüllü kimilerinin zorunlu kimilerinin de darbeye dayalı bir şekilde muhatap olduğu şekillerdir. Hamidullah'ın "esas olan yönetimin şeklinden ziyade esaslarıdır" ifadesinden hareketle şayet onun, yönetimin şeklinden ziyade yöneticinin niteliklerine yaptığı vurgusu bugünkü hukuk devletini ve iyi organize olmuş bir devlette, kişilerden ziyade, yönetim biçiminin ve kurumsal gelişmişliğin önemini iskaladığı anlamına geliyorsa ve her türlü rejimin caiz olduğu gibi bir sonuç içeriyorsa burada ciddi bir sorun var demektir. Ancak kanaatimize göre Hamidullah'ın Dört Halife'nin yönetime gelmelerinde seçim sisteminin önemli bir unsur olduğunu vurgulayarak ideal bir yönetim şeklinin muhakkak demokrasiyi içermesi gerektiğini belirtmesi, onun yönetim şeklini tamamen iskaladığı gibi bir anlayışının olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan Hamidullah'ın, bu görüşlerinin arka planında demokrasi üzerine İslam dünyasında cereyan eden tartışmalarda Müslümanların tamamen demokrasi yanlısı ve karşıtı gibi iki tarafta yer alarak birbirlerini tekfîre varan görüşler serdetmelerini makul görmemesi yatmaktadır.

Hamîdullah'ın İslam'ın yönetim anlayış ve esaslarına yönelik tespitlerinde özellikle ortaya koyduğu belli başlı ilkeleri şu başlıklar altında toplayabiliriz. Bunlar: 1. İstişare (Şura), 2. Liyakat, 3. Adalet, 4. Toplumsal kabul ve mutabakat, 5. Selef-i Salihin'e riayet.

3.1.1. İstişare

İslam'ın yönetime dair en temel ilkelerinden birisi danışmak ve istişare etmektir. Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet (Ali İmran 3/159; en-Neml 27/32; eş-Şûrâ 42/38, Muhammed 47/21) Müslümanlardan ister toplum isterse de özel meseleler söz konusu olduğunda kararlarını sürekli olarak danışmadan sonra almalarını istemektedir. Hız. Peygamberin hayatında yüzlerce örnek bu

¹⁵ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 89-90.

¹⁶ Muhammed Hamîdullah, *Sorunlar, Sorular ve Cevaplar*, trc. Zahit Aksu (İstanbul: Beyan Yay., 2015), 115.

hususunu kanıtlamaktadır. Zira Hz. Muhammed'e ilahi vahiyle yol gösterilmiş olmasına rağmen o, bir kararı almazdan evvel daima ashabına, Müslüman kabilelerin temsilcilerine danışmıştır. İlk halifeler de bu uygulamayı ziyadesiyle yönetimlerinde uygulamışlardır.¹⁷

İstişare'nin siyasal alanda karşılığı olarak ifade edilen *Şura* konusunda Kur'an-ı Kerim özel yöntemler koymamıştır. Dolayısıyla şuranın sayısı, seçim şekli, şura üyelerinin süreleri vs. gibi durumlar her dönemin ve her ülkenin yöneticisinin takdirine bırakılmıştır. Hamîdullah'a göre önemli olan yöneticinin çevresinde temsil etme yeteneğine sahip, temsil ettikleri kimselerin güvenine layık ve ahlaki dürüstlükleriyle tanınmış şahsiyetlerin toplanmasıdır.¹⁸ Hamîdullah bu konuda; Hz. Musa'nın Allah ile buluşması sırasında kendisine eşlik etmesi için halkından yetmiş kişiyi seçmesi (el-A'râf 7/155), yine Hz. Musa'nın asasını kayaya vurduğunda on iki kabile adedince kaynak fışkırmayı (el-A'râf 7/160) olayını örnek göstererek her türlü temsilin gayesinin hükümetin kamuoyu ile daima temasta olması, sonuçta devlet memurlarının bireysel davranış tarzları hakkında haberdar bulunması, ayrıca kasıtlı bir haksızlığı olduğu kadar yanlış bir kararı da düzeltme imkânı bulunması¹⁹ gerektiğini belirtmektedir.

3.1.2. Liyakat

İslam'ın yönetim anlayış ve esaslarının ilk sıralarında yer alan esaslardan birisi *liyakattir*. Ona göre idarede esas olan liyakattir, liyakat mevcut ise yönetme erki babadan oğula da tevarüs edebilir, bununla ilgili sınırlayıcı bir hüküm yoktur. Açıkça görünen o ki, İslam, her şeyden önce yöneticinin liyakatli olması ve yöneticilik vasıflarına sahip olmasını göz önünde tutmaktadır. Bu bağlamda yönetici yönetmeye talip olduğu toplumun ihtiyaçlarını ve beklentilerini karşılayabilecek seviyeye sahip olmalıdır. Hamîdullah, bu vasıfları en temelde ilim sahibi olmak, adil olmak, zeki ve basiretli olmak şeklinde sıralamaktadır. Diğer taraftan o, devleti yönetenlerin adalet, zekâ, ilim, basiret ve irade ile hareket etmelerinin, toplumun menfaatini gözetmelerinin İslam'da öncelenmiş olduğunu dile getirmektedir. Dahası yönetici her yönü ile yöneticiliğin gerektirdiği (idari, askeri, siyasi) liyakat vasıflarını haiz olmalı ve bunları toplumun huzurunu temin etmek ve refahını artırmak hususunda kullanmalıdır.²⁰

Anlaşılacağı üzere devlet yönetiminde sistemin değil sistemi yürütenlerin liyakatli ve takvalı olmalarının belirleyici bir rol oynadığını ifade eden Hamîdullah, yönetim şeklinin ne olursa olsun esasında yöneticinin Allah'ın kanunlarına uygun hareket etmesi ve idaresini bu şekilde yürütmesi gerektiğinin önemine vurgu yapmaktadır. Böyle olduğu sürece sistemin önemi yoktur. Dolayısıyla yönetim biçimi devrin şartları ve toplumun ihtiyaçlarına bağlı olarak değiştirilebilir. Nitekim İslam tarihi boyunca yöneticinin hem siyasi hem manevi bakımdan nüfuz sahibi olma durumu Abbasilerin son dönemlerinden itibaren ortadan kalkmıştır. Bu vakit halifenin yanı sıra siyasi otoriteyi temsil eden bir de sultan ortaya çıkmıştır. Netice itibarıyla burada gözetilmesi

¹⁷ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hülefâ-i Râşidîn Dönemi)*, (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2013), 44-50, 90-94, 184-185, 263.

¹⁸ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 181-182.

¹⁹ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 182.

²⁰ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 91-96

gereken temel husus; halifenin de sultanın da her türlü uygulamada Allah'ın kanunlarını tatbik etmesidir.²¹

3.1.3. Adalet

İslam, *adaleti* mülkün yani devletin temeli olarak görmüştür. İslam, dünyanın ve toplumun düzeninin sağlanması hususunu her koşulda elzem görmüş ve ilahi emirlerin tatbik edilerek dünyada adalet üzere bir nizamın tesis edilmesinden her Müslüman'ı eşit derecede sorumlu tutmuştur. Tarih boyunca idarecilerin yönetimlerinin başarı ve sıhhati, adaleti ne derece tesis edebildikleri ile ilgili olmuştur. İdareci, bireyler arasında, toplumda ve devletler arasında cereyan eden her türlü münasebette adaleti tesis etmekle mükelleftir. Ayrıca o, devletin tüm müesseseleri ve görevlilerinin adaletten taviz vermeksizin vazifelerini icra etmelerini takip etmekle yükümlü tutulmuştur. İslam yönetim anlayışına göre devlet her koşulda, Müslim ve gayrimüslim ayrımı gözetmeksizin herkesin hakkını teslim etmekten sorumludur.²²

3.1.4. Toplumsal Kabul/Mutabakat ve Muvafakat

Hamîdullah, yöneticinin başa gelmesinde toplumsal uzlaşının temin edilmesinin İslam'ın yönetim anlayışının esaslarından birisi olduğunu belirtmektedir. Toplumun tüm kesimi tarafından kabul görece ve itaat edilecek bir yöneticinin işbaşına gelmesi İslam toplumunun ve devletin huzur ve birliği için hayati önem taşımaktadır. Hamîdullah'a göre İslam toplumunda idarecinin genel kabule mazhar olmasını temin edecek hususlardan birisi, idarecinin o topluma mensubiyeti ve toplumun değerlerine aidiyetidir. Toplumdan kopuk, toplumuna yabancılaşmış ve herhangi bir aidiyet hissetmeyen bir kimse meşru bir yönetim ortaya koy(a)mayacaktır. Bu sebeple yöneticinin yönettiği topluma mensubiyeti ve aidiyeti önem arz etmektedir.²³ Diğer taraftan devlet teşkilatının temelinde var olan yönetenle yönetilenler arasında yapılmış olan mukavele (güvenoyu) halkın en fazla temsil yetkisini taşıyan kişilere verilmektedir. Mukavele şeklinde verilen bu güvenoyu Hamîdullah'a göre, mukavelenin gerçekleştirilmesi imkânını da içinde barındırmakta, dolayısıyla aynı yüksek şahsiyetlerin kararıyla görevden alınmayı da içermektedir.²⁴

Bütün bunlardan hareketle o, toplumsal uzlaşma sağlanarak toplumun farklı kesimlerince kabul gören idarecinin işbaşında olmasının ehemmiyetini Hülefâ-i Râşidîn döneminde Hz. Osman'ın hilafet makamına geliş sürecini örnek vererek dile getirmektedir. Buna göre yöneticinin iş başına getirilmesinde toplumun farklı kesimlerinin görüşleri dikkate alınmalı ve onlarla bir mutabakat sağlanmalıdır.²⁵ Yani bir ülkenin vatandaşları yöneticinin kendilerini yönetmesine muvafakat etmelidirler. Kanaatimizce bu muvafakat mezkûr halifelerde biat olarak ancak günümüzde oy kullanma şeklinde gerçekleşmektedir. Burada önemli olan muvafakatın şeklinden ziyade esasında yatmakta yani yönetilenlerin yöneticilerini onu kendilerine idareci olarak kabul ettikleri kararını bir şekilde vermesinde temerküz etmektedir.

²¹ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 93.

²² Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 349.

²³ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 174.

²⁴ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 160.

²⁵ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 130-131.

Hamîdullah, İslam toplumunda yöneticilerin meşruiyetinin icma (toplumsal mutabakat), itaat ve biat yoluyla gerçekleştiğini; bu anlamda yöneticilerin toplumun birliğini tesis ve temsil etmede çok önemli bir rol oynadığını dile getirmektedir. O, bu durumla ilgili tespitlerinde yönetici için sadece tayin edilmek veya seçilmiş olmanın yeterli olmadığını dile getirmekte ve meşruiyetin kaynağı olarak toplumun genel kabulü ve teveccühünü işaret etmektedir. Bu bağlamda Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinde Kureyş kabilesine mensubiyeti dolayısıyla -zira Kureyş kabilesinin tüm Arap kabileleri üzerinde saygınlığı vardır- tüm Müslüman Arap kabileleri tarafından kabul görmesi etkenini misal vermektedir.²⁶

Diğer taraftan Hamîdullah, biat uygulamasının esasında Batıda birkaç asırdır devlet esası olarak *İçtimai Anlaşma* (Contrat Social)²⁷ olarak uygulandığını, siyaset ile ilgili ilimlerle uğraşan ilim adamlarının devletin başlangıcında bir "siyasi anlaşma"nın olmasını gerekli gördüklerini belirtmektedir. Yani bir toplumun bireyleri ilk önce kendi aralarında anlaşmalı daha sonra da bir şahısla bazı şartlar muvacehesinde anlaşıp kendilerine onu yönetici tayin etmelidirler. Bu bağlamda "içtimai anlaşma" yani biat, sadece Hülefâ-i Râşidîn için değil daha Hz. Peygamberin kendi zamanında da yapılmıştır. Yani Peygamberi Allah seçer ancak herhangi bir kimse Müslüman olduğunda Hz. Peygambere "sadakat yemini"nde bulunmak durumundadır. İşte bu uygulama İslamiyet'in ilk başlangıcından itibaren uygulanmıştır. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in peygamber ve devlet başkanı olarak tanınması biat edilmek suretiyle olmuştur. Netice itibarıyla Hamîdullah'a göre Batıda daha birkaç asırdır konuşulan *İçtimai anlaşma* İslam'ın ilk anından itibaren uygulanmış gelmiştir. Hülasa edersek; yöneticinin muvafakat almasının şekli değişebilir ancak toplumun yöneticiye muvafakat verme esası değişmeyecektir.

3.1.5. Selef-i Salihin'e Riayet

Hamîdullah, İslam devletindeki yöneticilerin kendilerinden önceki devlet ve toplumların yani selef in tecrübelerinden istifade etmeyi önemsediklerini belirtmekte ve Halife Muaviye'nin eski devlet ve toplumlarla ilgili tarih kitaplarını tercüme ettirerek bunlardan yararlanmasını bu duruma örnek vermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere devlet yöneticileri seleflerinin ve önceki milletlerin birikimlerinden haberdar olmalı ve devlet yönetiminde bu birikimden istifade etmelidir.²⁸

4. HAMİDULLAH'A GÖRE İSLAM'DA YÖNETİM ŞEKLİ ÖRNEKLERİ

Hamîdullah, Hz. Peygamber'in ashabı için üç önderlik görevini yerine getirdiğini ifade etmektedir. Birincisi; insanın Allah ile ilişkilerini düzenleyen dâhili ve ruhi önderlik (ihlas, iman, iyi niyet vs.); ikincisi; insanın Allah ile olan hârici ve ibadetlerle ilgili önderliği (namaz, oruç, hac vs.) ve üçüncüsü; bedeni ve dünyevi işlerdeki önderlik (siyasi ve idari işler).²⁹ Dolayısıyla Allah Rasulü ashabı için yalnızca devlet reisi değil aynı zamanda onların kumandanları, adil hâkimleri ve dini öğreticileri mesabesinde olmuştur. Bundan dolayı ruhani meselelerde olduğu gibi maddi meselelerde de hüküm Hz. Peygamber'de olmuştur. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra

²⁶ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 96.

²⁷ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 104-105.

²⁸ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 85.

²⁹ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 183-184.

ise Müslümanlar bir taraftan devlet, kanun ve insanlığın muhtaç olduğu her şeyi hazır halde bulmuşlar, ancak diğer taraftan Hz. Peygamber'in, yerine geçecek kimsenin verasetle mi, umumi bir seçimle mi, yoksa Müslümanların ihtiyarı ile mi seçileceğini açık olarak bildirmemesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Hamîdullah'a göre, Hz. Peygamber'in sükûtu bütün hükümet şekillerinin caiz olmasını izhar etmek içindir.³⁰ Aslına bakılırsa bu durum ümmet için çok büyük bir rahmettir. Nitekim daha sonraki dönemlerde karşı karşıya kalınan durumlarda bu rahmet, ümmetin önünün açılmasında büyük bir imkan sağlayacaktır. Hamîdullah, mezkûr sükûtun arka planında temel kaynaklar doğrultusunda birkaç hükümet şeklinin varlığından bahsetmektedir. Bunlar: Aynı anda iki kişinin yönetimi (Müşterek İdare) ile Krallık ve Cumhuriyetvari idare sistemidir.

4.1. Müşterek İdare: Aynı Anda İki Kişinin Yönetimi

Hamîdullah, ikili idare anlayışını, Kur'an'dan iki örneğe, Hz. Peygamberin uygulamasına ve Hz. Ebûbekir'in seçiminde mevzubahis edilen iki halife teklifine binaen mümkün ve bunların İslam'da ikili yönetime izin verildiğinin birer göstergesi olduğunu ileri sürmektedir.³¹ Kuran'daki bunun çarpıcı örneklerinden ilki; Tâlut kıssasında (el-Bakara 2/246-247) bahsedildiği üzere dönemin ayette ismi zikredilmeyen ancak Tevrat'ta İşmuel (Samuel) olarak zikredilen peygamberi ile dönemin kralı Tâlut'tur. İkincisi; Hz. Harun (as)'ın devlet idaresinde Hz. Musa'ya yardımcı olmasıdır (Tâhâ 20/29-32).³² Üçüncüsüne ise; Hz. Peygamberin, yeni Müslüman olan memleketlerdeki devlet (kabile) başkanının Müslümanlığı kabul etmesi durumunda İslam öncesi dönemde olduğu gibi İslami dönemde de eski görevinin başında kalmasına müsaade ettiği uygulamasında rastlanmaktadır. Zira Hz. Peygamber İslam devletinin yönetimi altına giren kabile başkanlarını mükâfâtlandırmak, onların gönüllerini almak ve o bölgeyi en iyi bilen ve tanıyan kimseler oldukları için onların bilgi ve becerilerinden faydalanmak amacıyla görevlerine devam etmelerine izin vermiştir. Örneğin; Arabistan'ın güneydoğusunda bulunan Umman, Culanda'nın iki oğlu Ceyfer ve Abd'in ikili idaresi altında yönetiliyordu. Peygamberimizin daveti üzerine Ummanlılar İslam'ı kabul ettiler. Peygamberimizin İslam'ı kabullenmeleri halinde onların eski görevlerine devam edeceği vaadine binaen bu iki kardeş, Umman devletinin başında tutulmuştur. Ancak onların yanına Müslümanların işleri, öğretileri vb. konularla ilgilenecek bir İslam temsilcisi olarak da Amr gönderilmiştir.³³ Dördüncüsü ise Ben-i Saîde Sakîfesi'nde Hz. Ebû Bekir'in halife olarak seçimi sırasında biri Ensar'dan diğeri Muhacirler'den olmak üzere iki halifeli bir yönetim biçimi teklifinde bulunulmuş olmasıdır.³⁴

4.2. Monarşik ve Cumhuriyetvari Yapı

Hülefâ-i Râşidîn idaresinin bir monarşi mi yoksa cumhuriyet idaresi mi olduğu üzerinde bir takım değerlendirmelerde bulunan Hamîdullah, öncelikle Kur'an'ın cumhuriyet veya krallık

³⁰ Hamîdullah, "Alparslan Devrinde İslâm Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi", *Diyanet İlmî Dergisi* 10/110-111 (1971): 209-215.

³¹ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 199-200.

³² Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 178.

³³ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 200. Hamîdullah, Hz. Peygamber'in davet mektubunu kitabına almıştır. Bu mektupta şöyle geçmektedir: "Eğer ikiniz de İslâm'a girerseniz, ikinizi de başkan tayin edeceğim; fakat İslâm'a girmeyi reddederseniz, o zaman krallığınız elinizden gidecektir." (*İslâm'a Giriş*, 178).

³⁴ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 178.

rejimine bakış açısını vermekte, daha sonra Hülefâ-i Râşidîn'in yönetim şeklini bunlarla mukayese etmektedir. Açıkça görünen o ki, monarşi, siyasi otoritenin genellikle miras yolu ile bir kişinin üzerinde toplandığı devlet düzeni veya rejimi olarak tanımlanmaktadır. Cumhuriyet ise milletin, egemenliği kendi elinde tuttuğu ve bunu belirli süreler için seçtiği milletvekilleri aracılığıyla kullandığı yönetim biçimi olarak tarif edilmektedir. Hamîdullah'a göre Kur'an, monarşilere (krallıklar) atıfta bulunurken cumhuriyet gibi diğer hükümet şekillerine hiçbir atıfta bulunmamaktadır. Yani Kur'an, krallığı reddetmemektedir. Mamafih Kur'an, Hz. Davut ve Hz. Süleyman gibi iyi krallardan örnek vermekle birlikte Irak Nemrut'u ve Mısır Firavun'u gibi kötü krallardan da bahsetmektedir. Yine Hamîdullah'a göre Kur'an'ın iyi krallardan örnek vermesi, onları örnek almamız için; kötü krallardan bahsetmesi ise, o tür bir yönetim anlayışından uzak durmamız gerektiği içindir.³⁵ Krallığın bir özelliği olarak babadan oğula geçişi ile ilgili şu Kuran ayetinde örnek verilmektedir: "Ve Süleyman, Davut'un velihtti oldu." (en-Neml 27: 16).

5. BİR YÖNETİM BİÇİMİ OLARAK HALİFELİK

5.1. Halifelik

İslam'ın evrenselliğini temsil eden uygulamalar arasında iman esaslarını, kible ve buluşma mekânı olan Mekke'yi ve burada yapılan Hac ibadetini zikredebiliriz. Bunların yanı sıra peygamberlerin sonuncusu olduğu için Hz. Muhammed'in tebliği de evrensel yapısı itibarıyla kıyamete kadar geçerliliğini sürdürecektir. Onun öğretisinin evrenselliği gerek ırk ve sınıf eşitsizliklerini ortadan kaldırması, gerek bütün kurumların var olduğu bir devleti tesis etmesi itibarıyla önceki peygamberlerden ayrılmaktadır. Bu yönüyle Hz. Muhammed, maddi, manevi ve diğer bütün yetkileri bizzat uhdesinde temsil etmiş bir peygamberdir. Bu temsil makamı vefatından sonra devletin başında bulunan halifelere geçmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'den sonra devletin başına geçen halifenin maddi ve manevi olmak üzere iki yetkiyi miras olarak devraldığını ifade edebiliriz. Malum olduğu üzere Hz. Muhammed, toplumunu Allah'ın elçisi sıfatıyla ilahi kaynaklı olarak yönetmiştir. Halifeler ise O'nun elçileri sıfatıyla ve ilahi vahiy alma imkanları olmaksızın sınırlı yetkiler ile yönetmişlerdir. Ayrıca halifelerin, Hz. Peygamber'in Allah adına koymuş olduğu kanunları ortadan kaldırma yetkileri olmamıştır. Halifeler ancak bu kanunları yorumlama ve bunların sessiz kaldığı yerlerde yeni kanunlar ihdas etme imkanına sahip olmuşlardır. Hamîdullah'a göre halifeler en azından kanunla ilgili hususlarda bir despot değil, anayasaya dayalı bir başkanlık yapmakta, hatta herhangi bir vatandaş gibi memleketin kanunlarına o da tabi olmaktadır. Bizzat Hz. Peygamber tarafından ortaya konulmuş ilkeler devlet başkanının kanun üstünde olmamasını gerektirmiştir. Bu yüzdendir ki, halifeler her zaman sade bir vatandaş gibi hatta gayrimüslimler tarafından ülkenin mahkemelerinde hâkim önüne dahi çıkarılmışlardır.³⁶

İslam'da tespit edilmiş bir yönetim sisteminin olmadığını yeri gelmişken bir daha ifade edebiliriz. Bu yüzdendir ki, Hz. Peygamber hayatta iken kendisinden sonra yerine kimin geçeceği ile ilgili olarak olumlu veya olumsuz hiçbir beyanda bulunmamıştır. Hamîdullah'a göre bunun maksadı her cemaate, gruba veya ülkeye zamanının ihtiyaçlarına göre hareket etme serbestliği tanımadır. Böylelikle kabul edilen düzen sonsuza dek geçerli olmayacaktır. Bir yönetim şekli,

³⁵ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 87-89.

³⁶ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 174-175.

insanlar onu istediği müddetçe geçerli olacak, faydalı bulmadıklarında onu tekrar değiştirebileceklerdir. Hamîdullah, şayet Hz. Peygamber krallık, demokrasi veya başka bir yönetim tarzını telaffuz etmiş olsaydı Müslümanların yönetim hususunda elinin kolunun bağlanacağını ifade etmektedir. Bundan dolayı Hz. Peygamber, kavmine sınırlamalar dayatmamayı hikmetli görmüştür. Öyleyse idareciler önceki satırlarda belirttiğimiz bağlamda adalet, ehliyet, istişare gibi yönetim anlayışlarına sahip olurlarsa krallığı, demokrasiyi veya başka bir yönetim biçimini benimseyebilirler. Hamîdullah, bu hususiyetlerin esasında sadece yöneticilerde değil aynı zamanda halkın kendisinde de olması gerektiğini hatırlatmaktadır.³⁷

Hz. Peygamberin mezkûr sükûtu karşısında bazı insanlar devlet hâkimiyetinin bir miras olarak Peygamber ailesine geçmesini, dolayısıyla Hz. Peygamber (as) erkek evlat bırakmadığı için de amcasının oğlu Hz. Ali'nin onun yerine halife olması gerektiği fikrini dile getirmişlerdir. Ancak Hamîdullah'a göre, şayet Hz. Ali hilafete geçmiş olsaydı bir hanedan yönetimini tesis etmiş olur ve Müslümanlar daha sonra cumhuriyet gibi daha başka bir idareye kolayca geçme imkânı bulunmazdı. İslam davetinin evrenselliği ve İslam hukukunun elastikiyeti sorunlu monarşi ve idarenin bir aileye inhisarıyla zorlanmış olacaktı. Bunun sonucu ise tek idare seçeneği ortaya çıkmış olacaktı.

Buna karşın Ensar ve başka bazı gruplar farklı fikirler öne sürmüşlerdir (dönüşümlü olarak halifelik, sıra ile halife olmak vb.). Hamîdullah, bütün bunlara rağmen nihayetinde devlet yönetiminde tevarüsün gerçekleşmediğini ve bir nevi seçim usulü denilebilecek tarzda Hz. Ebu Bekir'in devlet başkanı seçildiğini belirtmektedir.³⁸ İşte burada sahabenin seçmeye karar verdikleri halifenin bir kral mı, bir cumhurbaşkanı mı veya başka bir şey mi olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Hamîdullah'a göre, Hülefâ-i Râşidîn'in hilafeti, krallık veya cumhuriyet yönetimi değildir.³⁹ Çünkü krallık idaresinde ilk şart, verasetle intikal, ikincisi de krallığın hayat boyu devam etmesidir. Yine Hamîdullah'a göre çok eskiden beri çeşitli memleketlerde cumhuriyet idaresi vardır. Cumhuriyet idaresinde iktidarın verasetle intikali söz konusu olmayıp belirli sürelerde seçim yapılmaktadır. Yani cumhurbaşkanı, krallığın aksine hayat boyunca seçilmemektedir. Hamîdullah, eğer cumhuriyetten kast olunanın, önceki cumhurbaşkanı ile hiçbir alakası olmayan birisini, belli bir müddet için seçmek ise Hülefâ-i Râşidîn'in seçiminde bu iki usulün de uygulanmadığını ifade etmektedir.⁴⁰

Hamîdullah, önceki satırlarda dile getirdiğimiz sistemlerin iyi yanlarını içeren bir sistemin oluşturulabileceği kanaatini taşımaktadır. Bu konuda da Hülefâ-i Râşidîn'in halifelik anlayışını örnek olarak vermektedir.⁴¹ Bu anlayış oğlun otomatik olarak babasının yerine geçtiği bir sistem değil seçime dayalı bir sistemdir. Ancak bu anlayış, bir kişinin sabit bir süre için seçildiği ve seçimlerin düzenli olarak yapıldığı bir tür demokrasi de değildir. Esasında Hamîdullah'a göre halifelik bir tür krallık ve demokrasinin karışımıdır. Dolayısıyla Müslümanlar herhangi bir modeli seçebilir, teklif edebilir veya benimseyebilir, ancak hiçbirisi ebediyen devam etmez. Bir çağda

³⁷ Hamîdullah, *Sorunlar, Sorular ve Cevaplar*, 81.

³⁸ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 88.

³⁹ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 93.

⁴⁰ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 89.

⁴¹ Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, trc. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 83-89.

kabul gören başka bir çağda reddedilebilir. Yönetime dair geçmenin bir kanunun olmaması nedeniyle ilk dönem İslam hilafeti muhtelif farklılıklara şahitlik etmiştir.⁴²

Bütün bu tespitlerden sonra bir değerlendirme yapan Hamîdullah, evvela dört halifenin belli bir devre için değil, hayatları sonuna kadar seçilmiş olduklarını, hatta her zaman seçimin de olmadığını söyleyerek halifelerin cumhurbaşkanı da olmadıklarını faş etmektedir. Aynı zamanda onların bir monarşik yönetimin kralı da olmadıklarını zikretmektedir. Çünkü yönetimde verasetle intikal söz konusu değildir. Diğer taraftan bugünkü manada devleti idare eden bir grubun var olup olmadığını da soran Hamîdullah, bu soruya da, idarenin bir tek halifenin elinde olmasını sebep göstererek olumsuz yanıt vermektedir.⁴³ Sonuç olarak, Hamîdullah, Hulefâ-i Râşidîn döneminde hilafetin kendilerine mahsus bir idare şekli olup onların idaresinin ne monarşi, ne cumhuriyet ve ne de bir grupta idare etme (oligarşi) şekli olduğuna, bilakis kendilerine özgü bir hükümet şekli olduğu kanaatine varmıştır.⁴⁴ Şu halde bu yönetimin, bir nevi cumhuriyet ile monarşi karışımı olduğu söylenebilir. Çünkü söz konusu yönetim bir yandan kayd-ı hayat şartıyla seçilmek gibi monarşiye ait bazı özellikleri taşıırken diğer yandan da seçimle iş başına gelme gibi cumhuriyet rejimine ait bazı özellikleri kapsamaktadır.⁴⁵

Bütün bu açıklamalardan hareketle günümüzdeki demokrasiye dayalı yönetim biçimi hususunda bir takım Müslümanların aşırı uçlara saparak diğerlerini tekfir etme noktasına varmaları karşısında Hamîdullah'ın yönetimde şekilden ziyade esaslara ağırlık verme ifadeleri önemli bir itidali ve vasat zemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla yönetimde ilkelere dayalı vurgu bugün üzerinde konuştuğumuz meseleye dayalı pek çok ihtilafın ve ayrılığın izale edilmesinde önemli bir zemin teşkil etmektedir.

5.2. Halifeliğin Tarihi

Buraya kadar yaptığımız izahlardan hareketle teori olarak hilafetin asıl gayesinin Müslümanlar arasında vahdetin temin edilmesi olduğunu söylememiz izahtan varestedir. Ancak Hamîdullah, önceki satırlarda ifade ettiğimiz üzere vahdetin daha ilk anlardan itibaren sağlanmış olsa da pratikte belirli dönemlerde bunun temininin mümkün ol(a)madığını belirtmektedir. Bu hususta; ilk üç halife devrinde, Emevîlerde genel olarak ve Abbâsîlerin ilk dönemlerinde vahdetin temin edilmiş olduğunu ancak Hz. Ali, Abbâsîlerin son devirleri ve daha sonraki dönemlerde vahdetin istenilen oranda temin edilememiş olduğunu zikretmektedir.⁴⁶

Hamîdullah'a göre tabii olarak halifelik teori ve pratik olarak Müslüman toplum içinde her zaman aynı olmamıştır. Başlangıçtan itibaren seçilen halife karşısında muhalifler olmuş, daha sonraları zaman zaman savaflara sebep olan rakip halife adayları dahi olmuştur. Daha sonraki dönemler ile birlikte halifelik herhangi bir hanedana bağlanmıştır. Bu hususta ilkin Emevîler, onlardan sonra Abbâsîler hilafeti üstlenmiştir. Ancak Müslüman dünyada çok sayıda halife görünmesi için iki yüz yıl daha beklemek gerekmektedir. Nitekim M. S. 10. asırda Bağdat Abbâsî halifesi, Kurtuba Endülüs Emevî halifesi ve Kahire Fâtîmî halifesi bunun çarpıcı örnekleridir.

⁴² Hamîdullah, *Sorunlar, Sorular ve Cevaplar*, 114-115.

⁴³ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 93.

⁴⁴ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 90.

⁴⁵ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 89.

⁴⁶ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 184-185.

Tarihin arzettiği bu hazin serencama son Abbasiler döneminde hilafetin siyasi bünyesine dahil edilen ve Hamîdullah'a göre bir nevi laikleştirmeden⁴⁷ ibaret olan bir uygulama ilave edilmiştir. Buna göre halifenin yanında tamamen dünyevi işleri deruhte eden bir "komutanlar komutanı", ardından bir "sultan" (Büveyhî veya Selçuk) tesis edilerek uygulamada devlet yetkileri paylaşılmıştır. Bu vakit itibariyle ülke yönetimi halife adına sultana ait olmuştur. Bu durum valilik hanedanlarını ortaya çıkarmıştır. Önce Fatîmi halifeliği ortadan kalkarak Bağdat halifeliğini tanıyan bir Türk valiler hanedanı yönetime geçmiştir. Bağdat'ın Moğollar (Tatarlar) sonrasında işgal edilmesi üzerine Halife Mu'tasım'ın katledilmesi ile halifelik merkezi Kahire'ye taşınmış (Memlükler), Osmanlı Türkleri Yavuz Sultan Selim döneminde iktidarı üstlenerek Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırmıştır. Ardından 1492'de İspanya'da bulunan Kordoba halifeliği de Fas'ta yeniden kurulmak üzere İber yarımadasından ayrılmak zorunda kalmıştır.

Bundan sonra İstanbul ve Delhi şehirlerinde halifelik iddiası vuku bulmuştur. Hamîdullah'a göre bu iddialar ancak hükümlerlik sahası içerisinde kalmıştır. Zira bunlardan öncekiler halifenin Kureyşli olması şartına riayet ediyorlarken, ne Türkler ne de Moğollar bu niteliği taşımışlardır. Moğollar (Babürlüler) 1857'de İngilizler tarafından iktidardan uzaklaştırılmış, İstanbul Türk halifeliği ise kendi vatandaşları tarafından kaldırılmıştır. Türkler sadece cumhuriyet sistemini seçmekle kalmamış aynı zamanda devlet başkanları halifelik ünvanını da taşımak istemişlerdir. Son Türk halifesi, Hz. Peygamber'den sonraki yüzüncü ve son Osmanlı halifesi II. Abdülmecid (ö. 1944) Paris'te sürgünde vefat etmiştir. Çağdaş tarihiyle birlikte Fas halifeliği de Fransa'nın mandasına girmiştir.⁴⁸

5.3. Yüksek Hilafet Konseyi

İslam dini geldiği ilk zamandan beri İslam toplumunun birlik ve beraberlik içerisinde yaşamasına büyük bir önem vermiş, ayrılık çıkarmayı büyük bir fitne olarak görmüştür. Bunun ehemmiyetini ifade etmek sadedinde Hz. Muhammed, her zaman bir ümmetin varlığından bahsetmiş, hatta bu konuda halifesini tanımadan ölen bir kimsenin putperest olarak öleceğini dahi bildirmiştir.⁴⁹ İslam toplumu içerisinde birlik konusunda da ısrar etmiş ve "Cemaatten ayrılan cehenneme gider"⁵⁰ diyerek ileri bir hassasiyete dikkatleri çekmiştir. Müslümanlar, halifeliğin önemine ve ona tabi olunmasına işaret eden bu ifadeler mucibince tarih boyunca birlik ve beraberliklerini hilafet kurumu ile temin ve muhafaza etmeye gayret etmişlerdir.

Ancak günümüzde İslam dünyasında artık cihanşümul bir hilafet makamı mevcut değildir. Fark edileceği üzere bugün İslam âlemi farklı ulus devletlere bölünmüş durumdadır. Bu mahiyet itibariyle 20. asrın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sonucu toprakları üzerinde 30'dan fazla ulus devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin çoğu özellikle ulusalcılık ve sosyalizm gibi kurtuluşçu ideolojilere göre teşkil edilmiş, bu durum İslam dünyasının ümmet olma vasfını da zedelemiştir. Durum böyle olmakla beraber Müslümanların yaşadıkları diğer devletleri de düşünecek olursak ilk zamanlarda olduğu gibi tekrar bir araya gelmeleri çok kolay olmasa da en azından bazı alanlarda birlikteliğin sağlanabilmesi elbette mümkündür. Ancak Hamîdullah'a göre

⁴⁷ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 185.

⁴⁸ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 175-177.

⁴⁹ Buhâri, "Fiten", 6645.

⁵⁰ Müslim, "İmâret", 53:1848.

bunun karşısındaki en büyük engel yine İslam âlemi bünyesindeki ihtilaflardır. Bu bağlamda İran'ın devlet başkanının Şii, Yemen'inin Zeydî, Zanzibar'ın Haricî olduğunu belirten Hamîdullah, Müslümanları parçalanmaya götüren ihtilafların yanı sıra ümidi kıran asıl zorluğun bu rakiplerin birbirlerini tanımaktan ziyade reddetmeleri, boykot etmeleri olduğunu belirtmektedir.⁵¹ Dolayısıyla Hamîdullah'a göre bu sebeplerden ötürü günümüzde İslam dünyasında evrensel bir halifelik mevcut değildir. Ancak kitleler böyle bir halifeliğin varlığına gerçekten özlem duymaktadır. Sıkça dile getirildiği gibi, Müslümanlar ikinci dünya harbi sonrasında bağımsızlıklarına kavuşmakta ve parça parça kendi kimliklerini yeniden idrak etmektedirler.

Ancak unutulmamalıdır ki, milliyetçilik unsuru temelinde vücuda getirilen bu devletler bir müddet sonra birbirlerinin tarihi süreçte oluşmuş ortak paydalarında buluşmak yerine yeniden farklılıklarını öne çıkarıp çatışma yoluna girmişlerdir. Ancak Hamîdullah tam da bu konuda İslam'ın internasyonalizme karşı büyük bir hareket olduğu hakikatini ifade etmektedir. Bu hakikat mucibince İslam'da dini birliktelik sınıf, renk ve ülke birlikteliğinden daha büyüktür. Bundan dolayı Müslümanların tüm dünyada “tek bir devlet formu”na doğru yönelmesi an be an daha da artmaktadır. Bunun önemli göstergelerinden birisi İslam dünyasında ulusal kendine yeterlilik sorusunun artık eskisi kadar yükselmemesinde görülebilir.⁵² İşte bu noktada Hamîdullah, günümüzde nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelere ve hatta Müslümanların azınlık konumunda olduğu ülkelere farklılıklar sebebiyle çatışmak yerine ortak paydayı büyütmek teklifini sunmaktadır. O'na göre İslam dünyasının içine düşmüş olduğu parçalanmışlık halinden kurtulmasını hedefleyen bu uzlaştırma ve bağdaştırma fikrinin müesses hali cihanşümul bir “Yüksek Hilafet Konseyi”dir.

Hamîdullah, İslam dünyasının tek bir çatı altında Yüksek Hilafet Konseyi adı ile toplanmasını bir engel olarak görenlerin daha çok iki meseleyi öne sürdüklerini söylemektedir. Bunlar: “Halifenin Kureyşliği” ve “müşterek idarenin” olamayacağı meseleleridir. Bu iki iddianın aksine o, Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin (as) uygulamalarını temel alarak bu mevzuları ele almaktadır. Bu mahiyet itibarıyla yönetim biçimi olarak İslam'ın şekle dayalı bir ilkesinin olmamasından hareketle, aslında Allah'ın bir rahmeti gereği, bugün hilafet meselesini Kureyş'e mensup olmayan bir halifenin seçilmesini meşru gösteren ve keza “müşterek idare”ye başvurmayı münasip karşılayan delillere ulaştığını ifade ederek çözüm teklifinde bulunmaktadır.⁵³ Eğer bu görüşlere bir değer atfedilirse Hamîdullah, Müslümanların birliği için bir çözüm yolunun bulunacağını düşünmektedir.

Yüksek Hilafet Konseyi'nin kurulmasının mümkün olamayacağı tezini savunanların ileri sürdükleri birinci engel yani “Devlet reisi Kureyş'tendir” hususunda Hamîdullah; bu sözün kıyamete kadar uygulanması gereken bir emir mi, yoksa belirli bir zaman için tatbiki söz konusu olan bir söz mü olduğu sorusunu sorarak, bunun ne zaman ve hangi maksatla söylendiğine dair ciddi bir bilginin bulunmadığını belirtmektedir. Dahası Hamîdullah, bu hususta konuyu açıklamak için başka rivayetlere müracaat etmek gerektiğini söylemektedir. O'na göre Hz. Peygamber'in savaş

⁵¹ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 190.

⁵² Hamîdullah, “Islam's Solution of the Basic Economic Problems: The Position Of Labour”, *Islamic Culture* 10/2 (April 1936): 213-33.

⁵³ Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 125; a.mlf., *İslâm Anayasa Hukuku*, 191.

gibi sebeplerle 25 defa Medine'den ayrıldığında yerine bıraktığı sahabilerin hepsi Kureyş'ten değildir. O, vekillerini bazen muhacirlerden bazen de ensardan seçmiştir. Hatta görme engelli olan Abdullah b. Ümmü Mektum'u dahi vekil olarak bıraktığı olmuştur. Esasında müminlerin kardeş olduğunu ve aralarında hiçbir farkın bulunmadığını hatırlatan Hamîdullah, Hz. Ebubekir'in Beni Saîde Sakîfesi'nde söylediği "Müslümanlar Kureyş'ten başkasının halife olmasını kabul etmezler" sözünün o zamanın toplumsal şartları ile ilgili olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴

Diğer taraftan Hamîdullah, cihanşümül bir halifelik kurumunu gerçekleştirmek için var olan ikinci engel hakkında Müslüman devletlerin Sünni veya Şii, Arab veya gayri Arab tartışmalarından hareketle bölgesel rekabetlerini ve birbirlerine karşı alınganlıklarını önlemeleri gerektiğini hatırlatmakta, bunun yolunun da Hz. Peygamber zamanında kullanılmış olan bir örneğin; Umman'ın iki kardeş olan Ceyfer ve Abd'in ikili idaresi altında yönetilmesine müsaade ettiği formülünden yararlanmak olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ Bu hususta İslam ülkelerinin halifelik makamını birer yıl münavebeli olarak üstlenmesini teklif eden Hamîdullah, bunun haricinde kanaatimize göre Müslümanları bir araya getiren nebevî formüllerden olan *Medine Vesikasını* ve *Uhuvvet* uygulamasını kastetmektedir. Zira bu iki uygulama da onun, eserlerinde sıklıkla değindiği ve günümüz problemlerine karşı pratik bir misal olarak verdiği temel iki husustur.

Hamîdullah'a göre, Yüksek Hilafet Konseyi bölgesel rekabetlerden ve alınganlıklardan kaçınılarak esas ve temel üyeler olarak Cumhurbaşkanı veya tevarüs yoluyla gelen idareciler tarafından temsil edilen devrin Müslüman devlet başkanlarının bir araya gelerek oluşturacağı ve bir sene sıra ile (münavebeli) başkanlık edecekleri bir müessese olacaktır. Bu konseyde Sünnî, Şîî, Kureyşî ve Kureyş dışı bütün Müslüman devlet başkanları yer alabilecektir.⁵⁶ Komiteye üye olan Müslüman devletlerin temsilcilerinin halife sıfatıyla nöbetleşe birer yıl reislik mevkiinde bulunmaları, İslam ülkeleri arasında rakip namzetlerin ihtilaf doğuran hareketlerini bertaraf ederek ihtilafın hallini destekleyen bir çözüm yolu ve birliği tesis etmede vesile olabilir. Diğer taraftan bu birlik çeşitli temayüllere sahip olan devlet idarecilerinin de bu teşkilata girmelerinde cezbedici bir çare oluşturur. Ona göre, bu çeşit bir çözüm şekli ile Müslümanların aynı zamanda bir halifeye sahip olmaları şeklindeki dini ihtiyaçlarını da karşılamış olmaktadır. Yine böyle bir teşkilatın varlığı ile dünya Müslümanlarının sahip olduğu mali-iktisadi kaynakların karşılıklı yardımlaşmalar için, bir tek elde toplanmasına ve kullanılmasına yönelik ilk adım atılmış ve gayrimüslimlerin teşkil ettiği bloklara karşı iktisadi ve kültürel sahada en kolay ve makul bir yarışma şartı sağlanmış olmaktadır. Böyle olduğunda Komünist Arnavutluk, Türkistan ve Kafkas Cumhuriyetlerinin bile bu teşkilata kendi müşahitlerini göndermek suretiyle teşrik-i mesai etmeleri imkan dahilinde olmuş olur.⁵⁷

⁵⁴ Hamîdullah, *İlk İslâm Devleti*, 42-44; a.mlf., *İslâm Anayasa Hukuku*, 186-189; a.mlf., *İslâm'a Giriş*, 177-178; Casim Avcı, "Muhammed Hamîdullah'ın Tarih/İslâm Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri", *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamîdullah Sempozyumu Bildirileri* (Bursa, 18-19 Kasım 2005), (Bursa: Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 196-205; Salih Tuğ - M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 534-537; Kamil Yaşaroğlu, *Muhammed Hamîdullah* (Köln: Plural Yayıncılık, 2018), 92-93.

⁵⁵ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 178-179; a.mlf., *İslâm Anayasa Hukuku*, 181-182.

⁵⁶ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 179.

⁵⁷ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 190-191.

Yüksek Hilafet Konseyi esasen bir buçuk asır öncesinde II. Abdulhamid'den (ö. 1909) Hasan el-Benna'ya (ö. 1949), Necmettin Erbakan'dan (ö. 2011) Aliya İzzetbegoviç'e (ö. 2003) kadar uzanan bir idealin, yani "ittihad-ı İslam"⁵⁸ şeklinde ifade edilen bir söylemin yansımasıdır. Bu ideal, bir yönüyle Osmanlı Devleti zamanında başlayan "Batı işgalinden İslam ülkelerini nasıl bağımsız kılabiliriz?" sorusunun cevabı üzerine kurulmuştur. Dikkat edilirse hemen hemen bütün İslamcılar ve İslami hareketlerin ortak noktalarından birisi olan bu ideal, aynı zamanda İslam'ın da asıl hedefleri arasındadır. Bu hedefe ilmi bir dayanak oluşturmak için Hamîdullah'ın telaffuz ettiği Yüksek Hilafet Konseyi'ni ve ilk pratik adımı olan Uluslararası Fakihler Cemiyeti'ni İslam'ın vahdet ilkesine dayalı bir dünya düzeni teorisi olarak ifade edebiliriz.

5.4. Uluslararası Fakihler Cemiyeti

Hamîdullah, Yüksek Hilafet Konseyi'ne giden süreci bir yönüyle inşa eden kurumlardan birisi olarak Uluslararası Fakihler Cemiyeti'ni teklif etmektedir. Aslında icma ve kıyasın kurumsallaştırılması maksadıyla gündem ettiği bu cemiyet, Müslümanların nerede olurlarsa olsunlar sistemli biçimde organize etmek için gayret göstermeleri gereken bir kurumdur. Bugün üç kıtaya yayılmış olan Müslümanların daha önce iletişim zorluklarından bunu gerçekleştirmeleri mümkün görünmese de Hamîdullah, bugün bu organizenin mümkün olduğunu dile getirmektedir. Bu cemiyetin genel merkezi herhangi bir Müslüman bir ülkede olabilir. Sekreteryası üye ülkelerden referans alacak, dünyanın muhtelif yerlerindeki Müslüman fakihlerin görüşlerini, açıklamalarını gerektirecek kadar önemli bir mesele gördüğünde soruyu Müslüman ve gayri Müslim dünyadaki şubelerine dağıtacak; sekreteryaya şubeleri sorunun bir nüshasını kendi bölgelerindeki Müslüman fakihlere gönderecek ve makul bir cevap isteyecektir. Alınan cevaplar, bir fikir birliği olup olmadığı belirtilerek, genel merkeze gönderilecektir. Bu fakihlerin muhalefeti durumunda, ilgili kişi ya da grubun ayrıntılı iddiaları not edilecektir.

Hamîdullah, böyle bir milletlerarası kurumun ortak dilinin Arapça olarak kabul edilmesinin uygun olduğunu, fakat mahalli düzeyde her ülkenin kendi dilini kullanabileceğini ifade etmektedir. Fakihlere sorular mahalli dille gönderilebilir, fakihler de mahalli dille cevaplarını şubeye gönderebilirler ancak şubenin genel merkeze göndereceği cevabın Arapça olması gerekmektedir ki İslam dünyasındaki bütün fakihler ona kolayca ulaşabilsinler.⁵⁹

Hamîdullah, bütün şubelerden cevapların alınmasından sonra o meselede görüş birliği sağlanmışsa gerekli bir açıklama yapılmasını; görüş ayrılığı çıkmışsa da bir özet hazırlanarak bunun bütün fakihlere gönderilmesini salık vermektedir. Bu fakihlerin herkesin bakış açısından haberdar olmalarını temin edecek ve muhtelif fikirliler görüşlerini değiştirmeyi düşünebilecektir. Cevaplar ikinci kez genel merkeze gönderildiğinde, nihayetinde, hem icma'nın sağlandığı hem de farklılıkların devam ettiği meselelerin tespiti mümkün olacak; böylece çoğunluğun görüşü ortaya çıkacaktır.⁶⁰ Hamîdullah'a göre bütün bu açıklamalar, teklifin lehinde ve aleyhinde olan iddiaların ayrıntılarıyla birlikte bütün cevapları kapsayan bir kitap halinde yayınlanmalıdır.

Dolayısıyla Hamîdullah, icma'nın kurumsallaştırılmasından ve modern zamanlarda ondan istifade edilmesinden anladığı kurumsallaşma budur. Zira bütün fıkıh uzmanlarını bir araya

⁵⁸ Aliya İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu* (İstanbul: Fide Yayınları, 2010), 55.

⁵⁹ Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, 369.

⁶⁰ Hamîdullah, *Sorular, Sorunlar ve Cevaplar*, 49.

toplamak bir konferans veya kongre bağlamında birkaç günlüğüne mümkün olsa da ömür boyu bunu gerçekleştirmek mümkün değildir. Böyle bir kurum tesis edilirse fakihlerin görüşlerinden yararlanmak ve onları bütün dünyaya ulaştırabilmek kolaylaşacaktır. Bu sayede Müslümanların ittihadına giden yolda da önemli bir adım atılmış olacaktır.

Hülasa edersek, Hamîdullah'a göre Müslümanlar, kendi çeşitli meselelerine dair bazı dinamik çözümler bulamadıkları müddetçe bu dini ihtiyaç ve zaruret yani Hilafetin tahakkuku daha uzun zaman için savsaklanacak, ileri tarihlere atılacaktır. Bu mesele tamamen Müslümanlara ait bir ihtiyaç ve zarurettir; bunu sadece onlar anlayabilir ve bu işle de sadece onlar ilgilenmelidirler.⁶¹

SONUÇ

Müslümanların özellikle XIII. (XIX.) ve XIV. (XX.) asırda maruz kaldığı Batı işgali ve beraberinde hızlanan modernleşme (batılılaşma) sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesinin gündemine İttihad-ı İslam, içtihad, tecdit ve ıslah, Kuran-ı Kerim ve Sünnet, gelenek, mezhepler, tasavvuf, hilafet v.s gibi meseleler yoğun bir şekilde gelmiştir. Bunlar arasında çokuluslu imparatorluklardan ulus-devlete geçişte ve özellikle de hilafetin ilgası sürecinde hilafet, devlet, yönetim şekilleri ve esasları mevzuları, üzerinde tartışılan en temel meseleler olmuştur. Aslına bakılırsa Muhammed Hamîdullah, çağdaş İslam düşüncesinde üzerinde yoğun mütalaaaların gerçekleştirildiği bu mevzularda üzerinde durulmaya değer görüşler ve teklifler serdetmiştir.

Büyük bir dikkat ve ehemmiyetle verdiği etraflı bilgiler sadedinde Hamîdullah, İslam devletin yönetiminde şeklin değil nitelik ve işleyişin esas olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, devleti idare eden idareci, devlet ve toplum sathında adaleti tesis etmeli ve toplumun birliğini muhafaza etmelidir. Diğer taraftan idareci liyakat sahibi ve takvalı olmalıdır. Yönetim şekli ne olursa olsun Allah'ın kanunlarına uygun hareket etmeli ve idareyi bu şekilde yürütmelidir. Böyle olduğu sürece sistemin “nasıl”lığı veya “ne olduğu” önemini yitirmekte, ayrıca yönetim biçimi devrin şartları ve toplumun ihtiyaçlarına bağlı olarak değişebilmektedir. Bu konuda Kuran'da örneklerine rastladığımız krallık, müşterek idare ve saltanat örneklerinin yanı sıra özellikle Hülefâ-i Râşidîn'in hilafete geliş süreçlerine atıfta bulunarak onların seçim, atama, şura gibi farklı şekillerde seçildiklerine değinen Hamîdullah, Müslümanlar için yönetimin şeklinin zamana göre değişebileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla yönetim şekillerinin değişebileceği ön kabulü ile günümüzde de yönetimde değişmeyen esasların daha merkezde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim önceki asırlarda imparatorluğa ve saltanata dayalı bir yönetim ortaya koyan Müslümanların bugün ulus-devlet ve demokrasi üzerinden bir yönetim sürdürdüklerini düşündüğümüzde, hatta günümüzde pek çok İslam ülkesinin yönetim şeklinin birbirinden farklılık arzettiğini de göz önüne aldığımızda esaslara yapılan vurgunun anlamı daha iyi anlaşılacaktır. Ancak bu durum Hamîdullah'ın şekli tamamen ıskalayan veya hafife alan bir anlayışa sahip olmasından ziyade Müslümanların içinde buldukları şartlara göre yönetimlerinin şeklinin değişebileceğini, hatta bunun doğal bir durum olduğunu düşünmesi ve böyle değişimlerde yönetim esaslarının değişmeden uygulanmasını talep etme hissiyatı ile izah edilebilir. Bu sayede günümüz Müslüman

⁶¹ Hamîdullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 191-192.

ülkelerin yönetim şekillerinin değişikliğinin farkında olarak değişmeyen esasların üzerinde durmayı salık vermektedir.

Bu öncüle ilave olarak ulus devlet sürecinin Müslüman ülkelerin her türlü ilişkisinin gelişmesinin önünde bir engel olduğu idrakiyle Müslüman ülkelerin gerçekleştirmeleri gereken bir sonraki adımı da işaret etmektedir. Bu işaret, Çağdaş İslam Düşüncesi'nin de en hayati meselelerinin başında olan Müslüman ülkelerin birliğinin (ittihad) tesis edilmesidir. Hamîdullah'ın, İslam toplumunun birliğinin tesis edilmesine yönelik serdettiği görüşlerinin mücessem hali olan "Yüksek Hilafet Konseyi" ve "Uluslararası Fakihler Cemiyeti" özellikle Müslümanların tekrar bir araya gelerek, yekvücut bir halde birçok probleminin üstesinden gelebilmelerinin önünü açacak olması itibarıyla hayli önemlidir. Bu önerinin hayata geçirilmesi ve mezkûr müessesenin tesisi sayesinde birbirinden habersiz, dağınık bir İslam âlemi yerine birbirinden haberdar, birlikte hareket eden bir İslam âleminin vücuda gelmesi mümkün olacaktır.

Hamîdullah'ın ifade ettiği tüm bu tekliflerin çağdaş dönemde hilafet meselesine dair iki önemli katkı sunduğu ifade edilebilir. Birincisi; yönetimde şekiller kadar esasların da ehemmiyetini kavramak. Zira şekiller zamana göre değişiklik arzemiştir. Ancak unutulmaması gerekmektedir ki, yönetim biçimlerinde şekil ile mahiyeti ayırmak zannedildiği kadar kolay değildir. Zira şekil mahiyetin, mahiyet de şeklin adeta olmazsa olmazlarındadır. İkincisi de Müslüman toplulukların birliğini; duygusal veya ütopyik bir çerçeveden ziyade ihtilafların giderilmesini temin edebilecekleri, karşı karşıya kaldıkları meseleleri istişareye dayalı çözebilmelerinin önünü açabilecekleri alternatifler sunmaktır. Onun Yüksek Hilafet Konseyi bağlamında siyasi, Uluslararası Fakihler Cemiyeti bağlamında fıkhi ve ilmi zeminde konumlandığı İslam birliği fikri, dönemdeki diğer pek çok duygusal teorilerden bu sayede ayırmakta; ayakları yere basan somut bir hedef ve uygulanabilir bir programa dönüşmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen bu programın tekliften öte bir planının ve pratiğinin olmaması, nasıl bir siyasi zeminde gerçekleştirileceği üzerinde daha pek çok tartışmanın ve tetkikin yapılmasını zaruri hale getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Tarihi II (Hülefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2013.
- Avcı, Casim. "Muhammed Hamîdullah'ın Tarih/İslam Tarihi Araştırmalarındaki Metodu ve Bazı Görüşleri". *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamîdullah Sempozyumu Bildirileri* (Bursa, 18-19 Kasım 2005). 196-205. Bursa: Bursa İl Müftülüğü Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Aziz, K. Kemal. *Belgelerle (1915-1933) Hint Hilafet Hareketi*. Trc. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.
- İzzetbegoviç, Aliya. *İslam Deklarasyonu*. İstanbul: Fide Yayınları, 2010.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- el-Arid, Velid. "Emîn e-Hüseynî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 116-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hamîdullah, Muhammed. *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*. Trc. Ülkü Zeynep Babacan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Hamîdullah, Muhammed. "Alparslan Devrinde İslam Anayasasının Durumu ve O Devirdeki Hıristiyan Anayasası ile Mukayesesi". *Diyanet İlmi Dergisi* 10/110-111 (1971): 209-215.

- Hamîdullah, Muhammed. *Aziz Kur'an*. Trc. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Hamîdullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Savaşları*. Trc. Nazire Erinç Yurter. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hamîdullah, Muhammed. *İlk İslâm Devleti*. Trc. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hamîdullah, Muhammed. *İmam-ı A'zam ve Eseri*. Trc. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam Anayasa Hukuku*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam'a Giriş*. Trc. Cemal Aydın. TDV Yayınları, Ankara 1999.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. Trc. Hamdi Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam'ın Doğuşu*. Trc. Murat Çiftkaya. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. Trc. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hamîdullah, Muhammed. "Islam's Solution of the Basic Economic Problems: The Position of Labour". *Islamic Culture* 10/2 (April 1936): 213-33.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam Tarihi'ne Giriş*. Trc. Ruhi Özcan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslamiyet ve Hristiyanlık*. Trc. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Hamîdullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi*. Trc. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi/Metinler-Kişiler*. İstanbul: Risale Yayınları, 1986.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık*. İstanbul: Yeni Şafak Kitaplığı, 1995.
- Kara, İsmail. "Dinî Düşünce Tarihimiz Açısından Hamîdullah'ın Eserlerinin Türkçeye/Türkiye'ye İntikali ve Tesirleri". *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri İle Muhammed Hamîdullah Sempozyumu Bildirileri* (Bursa, 18-19 Kasım 2005). 73-126. Bursa: Bursa İl Müftülüğü-Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Karaman, Hayrettin. "Efgânî, Cemaleddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 462-463. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kışlakçı, Turan. *Çağa İz Bırakan Önderler: Mevdudi*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2007.
- Macit, Abdulkadir. "Çağdaş İslam Tarihçiliği ve Muhammed Hamîdullah". *Dünyada Tarihçilik Dönemler/Okullar/Yaklaşımlar ve Tarihçiler*. Ed. Ahmet Şimşek, 323-338. İstanbul: Pegem Akademi, 2017.
- Mustafa Sabri Efendi. *Hilafetin İlgasının Arkaplanı*. Trc. Oktay Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Özcan, Azmi. "Hindistan Hilâfet Hareketi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özervarlı, M. Said. "Reşîd Rıza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Paşa, Said Halim. *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Ed. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Rıza, Reşîd. *el Hilâfe Evi'l-İmâmetu'l-'Uzmâ*. Kahire: Matba'atu'l-Menâr, 1922.

- Soyluer, Serdal. "Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yardım Kampanyalarının Osmanlı Basınına Yansımaları". *Şarkiyat Mecmuası* 13 (2008): 91-117.
- Toynbee, Arnold J. *1920'lerde Türkiye -Hilafetin İlgası-*. Trc. Hasan Aktaş. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.
- Tuğ, Salih - Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Muhammed Hamîdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 534-537. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Tuğ, Salih. "Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah". *Yedi İklim* XVI/157 (2003): 40-41.
- Üçer, İbrahim Halil (ed.). *İslam Düşünce Atlası*. I-III. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. *Muhammed Hamîdullah*. Köln: Plural Yayıncılık, 2018.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. "Müslümanlık Mâni-i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkidir", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. Ed. A. Cüneyt Köksal, Murat Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Yıldırım, Ramazan. *20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.